

Institusjonene tilknyttet Die Innere Mission i Tyskland er Diakonhjemmets historiske forløpere og rollemodeller. Langsomt spavender de nå et betent kapittel i sin historie: Delaktigheten i Det tredje rike.

- Mange diakoner og diakonisser hyllet Hitler som den store redningsmannen.
- I pakt med Føreren program for rasehygiene deltok diakonale institusjoner i storstilte steriliseringsprogrammer, ofte med bruk av tvang. Bare i 1934-35 steriliserte diakonale institusjoner 8000 pasienter og klienter.
- De brøt ikke det tette samarbeidet med nazidiktaturet, selv da tusenvis av deres svakeste pasienter ble sortert ut til avlivning. Noen få ledene tok til motmæle, og reddet mange pasienter. Men mange tiet.
- En kort tid drev diakonianstalten Rickling til og med en konsentrasjonsleir, i samarbeid med nazimyndighetene.

” Vi tenker på vår Fører i takknemlig ærbødighet, i kjærlighet, troskap og forbønn.

Diakonforbundets organ, Diakonenblatt, i anledning Hitlers 50-årsdag i april 1939.

«DET BRUNE SYNDEFALL»

– De diakonale institusjonene i Tyskland har en dystre arv å slite med, påpeker dr. theol Øyvind Foss. Han tok doktorgraden på diakonien i etterkrigstidens Tyskland – med et særlig tilbakeblikk på nazitiden, og forholdet mellom diakoni og samfunn. Først i løpet av de to siste tiårene har oppgjøret med nazitiden skutt fart, sier han.

Forfatteren og fredsaktivisten Franz Alt kaller det «Diakonien brune syndefall».

Han sikter til en rekke kjennsgjæringer fra årene 1933 til 1945. En periode mange eldre tyske diakoner, diakonisser og diakoniarbeidere medgir at de har forsøkt å fortrenge.

Det dreier seg om en periode der Adolf Hitler blir lovlig valgt, der han med massiv folkelig respons ensretter Tyskland under hakekorset. Der nazismen munner ut i verdenskrig, gasskamre og dødsleire for jøder, sigøynere, sinnslidende og andre «livsuverdige».

Hovedsporet de diakonale institusjonene valgte var ifølge Foss en – mer eller mindre motstrebende – lojalitet mot Føreren og hans visjon for Det tredje rike.

– De fant det strategisk og opportunt å innordne seg. Slik sikret de seg best mulige arbeidsvilkår, selv om det kunne gå på integriteten løs, sier han.



I tjeneste un

TUNGE AKTØRER

De diakonale institusjonene var tunge aktører i det tyske helse- og sosialvesenet på 1930-tallet, og er det fortsatt i dag. Ifølge arkivar og historiker dr. Michael Häusler ved Diakonisches Werk i Berlin sto diakonien på 30-tallet eksempelvis for rundt halvparten av alle tyske barnehjem, 60-70 prosent av institusjonsplassene for handikappede og psykisk utviklingshemmede, 15 prosent av sykehussengene, samt 70 prosent av skoletilbudet for barn med adferdsvansker. I disse tallene er både de katolske og protestantiske anstaltene regnet med. Den mannlige institusjonsdiakonien omfattet på denne tiden i alt 17 anstalter eller «broderhus», spredt rundt i Tyskland.

Blant disse institusjonene var også *Das Rauhes Haus* i Hamburg, som var en viktig modell og inspirasjonskilde for grunnleggerne av Diakonhjemmet (grunnlagt i 1890). Bakgrunnen for begge var det sosiale engasjement for mennesker i nød som var et tydelig trekk ved den pietistiske vekkelsesbevegelsen.



Under nazibanneret i Hamburg, september 1933: Medlemmer av det tyske diakonforbundet - og en rekke andre gjester - er samlet til 100-årsfeiring for den mannlige diakonien i Tyskland. Foto: Archiv des Diakonischen Werkes der EKD

STATSTRO VOKTER

Institusjonene sto samlet under Den tyske indremisjonen, *Die Innere Mission der deutschen evangelischen Kirche*, opprettet i 1848. Misjonen utviklet en sterk tradisjon som statstro vokter av sedelighet og gudfryktighet. I kritiske situasjoner kom den til å ta direkte affære overfor statsstyret og i partipolitikken.

Så sto Tyskland der på 1920-tallet, i økonomisk og patriotisk ruin etter første verdenskrig. Med Weimarrepublikken kom fenomener som mange tyskere, inkludert lederne i Die Innere Mission, var svært skeptiske til: Parlamentarisme, prevensjon, pasifisme, kirkekritisk agitasjon, liberalkapitalisme, kulturåpenhet, angrep på familien og den tradisjonelle seksualmoralen. Inflasjonen herjet vilt. Arbeidsledigheten skjøt i været. Hele den tyske *Ordnung* var truet. Det parlamentariske demokratiet fikk skylden.

HYLLET HITLER

I januar 1933 kom Adolf Hitler til makten, på en stormflod av nasjonal begeistring. Han og kollegene i nazipartiet NSDAP fremsto som de inkarnerte redningsmenn for den nasjonale ære, dyd og orden.

Også i diakonale kretser tok Hitler-begeistringen av. Svært mange av de ledende skikkelsene i diakonien – både forstandere, diakoner og diakonisser – trykket nazistenes retorikk om Den nye æra til sitt bryst. Man la blant annet merke til at Hitler-regimet forbød prostitusjon, at uteliggere og alkoholikere skulle fjernes fra gatene, at det i det hele tatt skulle ryddes opp.

DIAKONER UNDER HAKEKORSET

På den 9. tyske *Diakonentag* i dagene 9. til 16. september 1933 høstet nazi-regjeringen entusiastisk respons. Kongressen var et møtested for 1000 av datidens rundt 4 200 medlemmer i det tyske diakonforbundet. Sammenkomsten fant sted i Das Rauhes Haus i Hamburg, Diakonhjemmets historiske fadderinstitusjon. Det som skjedde disse dagene er dokumentert i detalj av Michael Häusler i hans avhandling «Kirche und Volk», som omhandler Det tyske diakonforbundets historie for perioden 1913-1947.

hakekorset

ANTI-KOMMUNISME

Som i Norge, var fremveksten av arbeiderbevegelsen og sosialismen en del av omstendighetene bak opprettelsen av de diakonale institusjonene. Slik arbeiderbevegelsen tok affære ovenfor tidens sult og nød, ville også de diakonale institusjonene gjøre det. Men på andre premisser. De dannet det de mente var et kristent-moralsk alter-

» Hitler vil vende det tyske folks skjebne, slik Martin Luther gjorde det. »

Biskop Coch i medlemsbladet til diakonene i Moritzburg.

nativ, sterkt farget av keisertidens autoritære, tyske idealer. Der marxistene preket et internasjonalt brorskap under ateistisk vimpel, fremholdt diakonien tilhørigheten i det nasjonalt-kristne, i *das Vaterland*.

«SIEG HEIL»

Hele toppsjiktet i NSDAP, inklusive Hitler selv, var invitert. Føreren og de fleste av ministrene fant imidlertid ikke å kunne prioritere diakon-kongressen. Den fikk imidlertid løfte om et «hilsningstelegram» fra både Hitler og rikspresidenten von Hindenburg. Disse ble spart som etslags høydepunkt i programmet. Mens Hitlers bidrag var en summarisk hilsen på et ferdigtrykt hilsningspostkort, tok den fromme og konservative lutheraner Hindenburg kraftigere i. Han utfordret diakonbrødrene til ikke å spare seg i «tysk karslighet og...innsats for å bygge og fullende Det tredje rike». Appellen ble møtt med tre ganger «Sieg Heil!», armer løftet i førerhilsenen og avsynging av nasjonalsangen. Da den Hitler-utnevnte «riksbiskop» Ludwig Müller talte til kongressen, var ikke mindre enn 7000 mennesker – diakoner og andre kirkefolk – der for å høre ham.

Hitler får massivt svar på tiltale. Den 13. september 1933 sender diakonkongressen følgende hyllest til Føreren: «Vårt folks Fører og vår nasjons redningsmann fra bolsjevismens undergang! Vi, 1000 diakoner, gir deg – på vegne av hele det tyske diakonbroderskap – et løfte om mannlig troskap og innsats av alle våre krefter for oppbyggelsen og fullendelsen av Det tredje rike.»

Diakonforbundets organ, Diakonblatt, feiret Føreren 50-årsdag i april 1939 med en høystemt kjærlighetserklæring. Arkivfoto: Archiv des Diakonischen Werkes der EKD, Berlin



FANEN HØYT!

Også sentralt i Indremisjonen glødet lederne for den nye tid. Med full støtte i misjonens sentralstyre understreket styreformann Constantin Frick i juni 1934 følgende i tidsskriftet Die Innere Mission: Alle forstandere og ledere ved de diakonale anstaltene plikter å arbeide i den nye stats ånd i pleien av de «syke og asosiale». Dessuten skulle man være takknemlige for at det var mulig for diakoniens medarbeidere å inntre i organisasjoner som Hitlerjugend, i SS (Schutz-Staffel - nazipartiets beryktede terrorkorps) eller i de halvmilitære stormtropene, SA (Sturmabteilung).

Nå skulle diakoniinstitusjonene farges brune. Indremisjonens president, Karl Themel kom med følgende anvisning i tidsskriftet Junge Kirche i mai 1934: «Den tyske hilsen» skulle nå brukes som standardhilsen når mennesker møttes i de diakonale institusjonene, slik den nå var innført så mange steder i Riket. For de som måtte være i tvil får de det ord for ord: «Den tyske hilsen lyder: Heil Hitler!».

Themel skriver videre at hakekors-fanen skal heises ved siden av institusjonens eget flagg eller fane på alle

offisielle flaggdager. Sommeren 1934 skal brukes, forordner han, til å innvie «alle medarbeidere i den nasjonalsosialistiske verdensanskuelse.» Dette fremgår av boken «Die SA Jesu Christi» av Ernst Klee.

I det månedlige rundskrivet til diakonene i Moritzburg ved Dresden i november 1933, lovpriser Hitler av den lokale biskopen, Coch. Adolf Hitler er en begivenhet av samme format som Martin Luther, heter det, en fører som på ny vil «vende det tyske folks skjebne» og vekke dets slumrende ånd til live. Allerede to år tidligere forsøkte man i samme blad, «på brødrenes oppfordring», å presentere Jesus i nazi-kategorier; det vil si i hvilken grad han kunne løftes frem som en Fører, en helt, en patriot.

«KIRKENS SS»

I en annen sammenheng, anno 1933, oppfordret et medlem i sentralstyret i Innere Mission, Horst Schirmacher, sine medarbeidere til å se seg selv som et «Jesu Kristi SA» og som «kirkens SS», stormtropper i renselsen av folkets forderv, i angrep mot nød, elendighet og fortvilelse. Med stort pathos oppfordret han sine medarbeidere til raskt å skaffe seg et «kameratslig forhold» til SA og SS.

Det er uklart hvor stor gjengklang Schirmacher vant for sin billedbruk; han hevdes å ha vært et styremedlem påtvunget misjoneren av det nazistiske kirkepartiet Deutsche Christen. Like fullt var han ifølge Øyvind Foss misjonens administrerende direktør lenge etter at Deutsche Christen hadde mistet sin

innflytelse. Tok diakonene skrekken, etterhvert som nazismen viste sitt sanne ansikt utover på 30-tallet?

Noen gjorde det, ifølge en del kilder. Men sentralt i Diakonforbundet virker sympatiene fortsatt nokså brune, eksempelvis i 1939. I Diakonforbundets organ ble Hitlers fødselsdag i april feiret med et høystemt oppslag (se ill. omslag av Diakonblatt). Her vises det blant annet til innlemmelsen av Østerrike i «det gamle tyske rike», og Hitlers triumfferd i Tsjekkoslovakia. «...Vi tenker på vår Fører i takknemlig ærbødighet, i kjærlighet, troskap og forbønn. På kort tid har han befridd det kneblede Tyskland...», heter det. Og videre, at det har gått opp for skribenten hvor «virkelighetsfremmed og derfor ødeleggende» demokratiet er.

I store, uthevede bokstaver, serveres følgende Hitlersitat: «Den som har tro i sitt hjerte, besitter den sterkeste makt i verden.»



Diakoner i naziuniform

Tilslutningen til beryktede SS og SA kunne ikke skyldes uvitenhet, mener dr. theol. Øyvind Foss.

I en artikkel om temaet i Norsk Teologisk Tidsskrift i 1999 skriver han: «Begge organisasjoner var kjent i hele folket som forτροpper for nazidiktaturet og meget aktive på det ideologiske og strategiske plan. Det var heller ikke uvanlig at diakoner gikk i SA-uniform.»

– Den første euforien blant mange av de mannlige, tyske diakonene vendte seg gradvis til større forbeholdenhet. Det skjedde etterhvert som nazistenes iverksettning av sitt program begynte å skarpstille konflikten med sentrale kristne idealer, sier historikeren Michael Häusler til Steg.

Men pr. 1939 var fortsatt rundt 70 prosent av dem medlemmer i naziorganisasjoner som Deutsche Arbeitsfront (DAF) og Nationalsozialistischer Volkswohlfahrt (NSV) – begge tilsluttet Partiet, NSDAP. Ved Das Rauhes Haus (Das Braunes Haus, ironiserte kritikkerne) bar halvparten av diakonene nazipartiboka.

Hver tiende diakon var i samme år medlem i den paramilitære og uniformerte enheten SA, mens bare 15 av de 2700 medlemmene i diakonforbundet sto som medlemmer i det enda mer beryktede SS. Dette fremgår av statistisk materiale i Häuslers

avhandling «Dienst an Kirche und Volk». Når ikke flere var medlemmer i SS, mener Øyvind Foss det blant annet skyldtes at det var tøffe, militære opptakskrav til korpset, og at man i «dødsbrigaden» SS generelt var skeptisk til bekjennende kristne.

– Ytterst få diakoner tok side for Den bekjennende kirke, med sine profilerte ledere Karl Barth, Martin Niemöller og Dietrich Bonhoeffer, påpeker Øyvind Foss.

– Den bekjennende kirke mønstret rundt 20 prosent av prestestanden, og markerte seg jo som en tydelig opposisjon mot nazifiseringen av kirken.

» Diakonene møtte Hindenburgs appell med armene løftet til førerhilsen: «Sieg Heil!»

Hvordan kunne det skje?

Nazismen slo an minst fire strenger i den tyske diakonien på 30-tallet.

- En kultur for selvutslettende lydighet
- En nidkjærhet for tradisjonelle verdier på områder som samliv og seksualitet
- En forestilling om at fellesnyttens er overordnet individets rettigheter og behov; dette ble fremstilt som et diakonalt anliggende.
- En sterk frykt for økende kommunistisk innflytelse i tysk kultur.

Disse fire går igjen når forskere leter etter trekk ved de diakonale institusjonene og deres omsorgskultur som kan forklare deres begeistring – for nazismen.

Med nazistenes maktovertakelse fikk institusjonene dessuten en helt annen anerkjennelse enn fra myndighetene i det foregående tiåret. Mange hadde opplevd barske vilkår under Weimar-perioden. I et referat fra en

forstanderkonferanse i april 1932, før nazi-triumfen i 1933, klages det på forholdene Weimar-myndighetene bød dem: «...Staten har sviktet undervisningsvesenet fullstendig. Ved overdrevne krav til personale og ledere har staten radbrukket våre anstalter...»

– I Weimarrepublikken ble nettverket av diakonale institusjoner avskrevet som noe sekundært. De ble degradert fra sin historiske posisjon, påpeker Øyvind Foss. – Da nazistene kom til makten fikk de plutselig en masse anerkjennelse, de ble hentet inn i varmen og til trodd viktige oppgaver i byggingen av en ny fremtid.

– Med særlige privilegier på kjøpet?
– Nei, løftene ble i liten grad omsatt i bevilgninger eller økt innflytelse. Anerkjennelsen lå på det ideologiske plan.

UKRITISK LYDIGHET

«Kritikkløshet» blir også angitt som årsak av en undersøkelseskommisjon nedsatt av Innere Missions avdeling i delstaten Schleswig-Holstein på 80-tallet. Kommisjo-



Det var ikke uvanlig å se diakoner i naziuniformer på 1930-tallet. Her fra en samling for kirkelig ansatte ved diakonanstalten Evang.

Johannesstift, Berlin, i 1938.

Arkivfoto: Archiv des Diakonischen Werkes der EKD, Berlin



Nazistene hentet de diakonale institusjonene inn i varmen, påpeker dr. theol. Øyvind Foss.



Den bibelske veggpyrden er supplert med et hakekors under denne samlingen for kirkelige tillitsvalgte ved Evang. Johannestift i Berlin i 1938. Johannestift var en av de bruneste diakonale institusjonene i Tyskland på 1930-tallet. Arkivfoto: Archiv des Diakonischen Werkes der EKD, Berlin

nen skulle til bunns i hvordan det kunne ha seg at deler av misjonens anstalt, Rickling i Kühlen, ble stilt til rådighet for nazister som opprettet en midlertidig konsentrasjonsleir i området i 1933.

ning de samme lederne hadde overfor myndighetene under Weimar-republikken var fordultet, påpekes det.

Utsnitt fra «ærestavle» i meldingsbladet for det tyske diakonforbundet. Her står navnene på medlemmer som «gikk i heltedøden for Fører og Folk» – som soldater i tyske styrkene. Her står navnene listet opp: «...død i Russland, 20. november 1941, 34 år gammel...» «...død i Øst, midt i desember, 23 år gammel...» «...død i Leningrad, 12. desember 1942...»

Mitteilungen
 für die Mitglieder der Deutschen Diakonenschaft

Ehrentafel



Für Jähren und Held Jähren des Weltkriegs:

Diakon Gottfried Seifert, Wehr. Kriegsküster, Pfleger im Altersheim Gremitz am 20. 11. 1941 in Kurland (Kurland).

Diakon Ernst Kowalew, Oberhäufel, 23. Jahre, Mitte Dezember im Osten (Lith.).

Diakon Reinhold Kowalew, Wehr. Küster und Gemeindevorsteher in Dautsburg, am 20. 12. 1941 im Osten (Dautsburg).

Diakon Georg Hans Jeldwiesel, Diakon in Sieritz, 32 Jahre, am 20. 1. 1942 (Jüdischew).

Diakon Heinrich Wenzel, Organist und Gemeindevorsteher in Götter, 31 Jahre, am 1. 1. 1942 im Osten (Götter).

Diakon Alfred Müller, Wehr. Fernwart des Co. Vereinsheimes in Ebingen, 31. 1. 1942 im Osten (Kurland).

Hilfsdiakon Herbert Schütz, Wehr. Jäh. des Inf.-Sturmabteiles, Einsatz am 23. Jahre, am 11. 2. 1942 im Osten (Kurland).

Diakon Wilhelm Weggenhart, Wehr. Gemeindevorsteher in Dietrichsdorf-Kaum, 1. 1942 vor Leningrad (Kurland).

– Det var mindre et uttrykk for nazistisk begeistring, enn en fullstendig kritikkløshet overfor de nye myndighetene, heter det i kommisjonens oppsummering, gjengitt i boken «Diakonie im «Dritten Reich»» av Theodor Strohm og Jörg Thierfelder. Den meget skeptiske hold-

STATSTRO LUTHERDOM

– Luthersk teologi har jo tradisjonelt vært statstro, fremholder Foss, som ikke uten videre vil gjøre dette gjeldende for lutherdommen i dag. – Da Hitler kom til makten var det fort gjort å konkludere med at «nå er han vår overordnede» – med henvisning til Romerbrevets kapittel 13: «Det finnes ingen myndigheter som ikke er fra Gud, og de som er ved makten, er innsatt av Gud. Den som setter seg opp mot dem, står derfor imot Guds ordning...»

Mange diakoner mente – i likhet med flertallet av prestene – at nazistene også hadde et diakonalt anliggende. De understreket jo at fellesnyttens, det nasjonale kollektiv, måtte gå foran individets egen nytte. Det stemte bra med diakonale idealer om offervilje for fellesskapets skyld.

Heller ikke da diktaturet ble til verdenskrig og holocaust, kom det til noe markert brudd mellom nazi-stat og diakoni. En rekke tyske diakoner falt blant annet som frontsoldater for Det tredje rike.

– Her var man med til siste slutt. Landet var i krig, og måtte ikke sviktes. Nå gjaldt det å «lide sammen med det tyske folk», sier Øyvind Foss.



«Rens Guds åker for ugress!»

350 000 tyskere ble sterilisert med tvang i rasehygienens navn i perioden 1934-39. Tusenvis av dem ved diakonale institusjoner.

Av Asle Finnseth

Ideen om rase- eller slektshygiene, som ble ett av brennpunktene i nazi-prosjektet, fant kirkelig gjenklang lenge før Hitler kom til makten. Også i Europa for øvrig, Norden inkludert, var mange fascinert av tanken om systematisk å luke ut «mindreverdig arvemateriale» fra «folkelegemet». I Norge slo tankene rot blant annet i Omstreifermissjonen, som kom til å administrere tvangssterilisering av tatere og reisende.

«BEGRENSE SYNDEFALLET»

Ved å legge til rette for frivillig sterilisering av schizofrene, epileptikere, omstreifere, kronisk alkoholisererte og kriminelle, ville man, ifølge forkjemperne i Tyskland, slå mange fluer i ett smekk: Man ville begrense «syndefallets omfang», spare nye generasjoner for mye lidelse – og samfunnet for store kostnader. Forstander Friedrich von Bodelschwingh som hadde ansvar for i alt 7000 beboere og 7000 pasienter ved institusjonene i Bethel-komplekset, var ifølge Øyvind Foss blant de som støttet denne linjen. Det var imidlertid en forutsetning at steriliseringen skulle bygge på frivillighet. Også sønnesønnen til Indremisjonens grunnlegger Wichern forsvarte massesterilisering som en del av ansvaret for «å rense Guds åker for ugress».

DIAKONAL AKSEPT

I en ny steriliseringslov som trådte i kraft i januar 1934, ble det åpnet for sterilisering med tvang. Dette slo hull i det viktige forbeholdet om frivillighet. Men også her skulle statslojaliteten vise seg å veie tyngre for Die Innere Mission enn de etiske motforestillingene. De la seg på en linje som i praksis viste aksept for den nye loven og dens program. Allerede høsten før, i 1933, hadde Indremisjonen omdøpt sitt faste fagutvalg på området til det programmatisk *Ständiger Ausschuss für Fragen der Rassenhygiene und Rassenpflege* (Det faste utvalg for spørsmål angående rasehygiene og rasepleie).



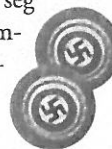
Pasienter ved Indremisjonens kvinneanstalt, Gross-Bethel.

Arkivfoto: Archiv des Diakonischen Werkes der EKD, Berlin

DIAKONISSENE VAR MED

Også overfor diakonissene – som talte 35 000 på den tiden – jobbet nazi-myndighetene systematisk med å bryte ned skepsisen mot gjennomføring av tvangssterilisering på rasehygienisk grunnlag. I 1934 deltok mange diakonisser på den «Brune Messe» i Frankfurt am Main, arrangert av Partiet. Poenget var å innlemme dem i nazistatens velferdsprosjekt.

De diakonale institusjonene la seg på en praksis i steriliseringssammenheng som lå tett opp til nazistatens forventninger, påpeker Øyvind Foss i sin artikkel i Norsk Teologisk Tidsskrift.



I løpet av 1934 og første halvdel av 1935 ble det i anstaltene tilsluttet Die Innere Mission foretatt steriliseringer i stor skala.

Ikke alle arkiver er intakte, men tallet angis til et sted mellom 8000 og 9000, bare for denne perioden på halvannet år. Omfanget av denne aktiviteten skal ha aksellerert frem mot krigsutbruddet, sier Foss.

I perioden 1934 til 1939 ble i alt 350 000 mennesker tvangssterilisert i Tyskland, en ikke uvesentlig andel av dem i institusjoner med diakonalt flagg.



Friedrich von Bodelschwingh

Kilder:

- Michael Häusler, «Dienst an Kirche und Volk», «Die Deutsche Diakonenschaft zwischen beruflicher Emanzipation und kirchlicher Formierung (1913-1947)», Kohlhammer, 1995
- Ernst Klee, «Die Kirche im Banne Hitlers», Fischer, 1989 • *Deutsche Historisches Museum*, utstillingstekst til internettversjonen av utstillingen «Die Macht der Nächstenliebe».
- Øyvind Foss, «Eutanasi og forsøg med mennesker under nazismen», Aarhus Universitetsforlag, 1988 • Øyvind Foss, «Diakoni og nazistat», Norsk Teologisk Tidsskrift 100 (1999) • Anneliese Hochmuth, «Spurensuche», Bethel-Verlag, 1997 • Theodor Strohmjörg Thierfelder, «Diakonie im «Dritten Reich»», HVA, 1990
- Peter Sutter, «Der sinkende Petrus - Rickling 1933-1945».

